

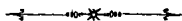
սեան թուականին մէջ, ինչպէս այդ կը տեսնուի նոյն նոյն իսկ խորենացոյ պատմութենէ, յորում կը յիշուի Մար—իկաք իշխան մի, զիսպան ֆրիստոսի ժամանակակից Աբգար թագաւորի :

Գ. Հայկ նահապետին և այլ հայ իշխանաց և թագաւորաց նկատմամբ զրած պատմութիւնները, կարող էր առնուլ խորենացին ժողովրդական աւանդութենէ, որ և սա չհրքէր Մար—Աբասեան Պատմութեան զոյուութիւնը :

Ե. Հուսկ, խորենացին չէր կրնար զինքնուր Մար—Աբասայ հետ շփոթել :

Այս եզրակացութիւնը հազիւ թէ կարող էին տարակուսի տակ ձգել նախորդ քննա-

դատին յառաջ բերած փաստերը : Իսկ զայնով Մար—իկաք անուան, զոր մէջ կը բերէ իբրեւ սպացոյց զոյուութեան « Մար » տիտղոսին, արդէն նորագոյն հետազոտութիւնք սպացուցած են, որ բուն իսկ աղբիւրն, յորմէ կը հանէր Մովսէս իւր տեղեկութիւնքը՝ Աբգար թագաւորին և նորա ֆրիստոսի հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին, այն իսկ Գ — ԴՐԷԷ զարու մէջ յօրինուած անհարազատ շարադրութիւն մ'էր. նա էր՝ Լաբուքնայի ընծայուած « Աբգարու առասպելն » : Այսպէս հմտացիր ի *Lipsius*, « Die Edessene Abgarsage » և այլ հետազոտութիւնք նոյն նիւթին վրայ հրատարակուած : Եւրառնակեղի

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Տես յ'էջ 500)

ԱՐԱՆ երեսունհինգ տարի անցնելէն ետքը՝ Սարգիս Ծատուր Աղաւաղեան նոր տպարան մը հաստատելով ի Մարտա « ցանկայր, կ'ըսէ յիշատակարան մը գրոց, իսկ ամենայն յօժարութեամբ սրտի, հանգերձ ծախիւք խրովք, զի յիւրում տպարանի տպագրեցիկն ամենայն նորատիպ մատենանք առ ի հոգեւոր վայելումն ամենայն հայկազեանս տոհմի » : Եւ այն ատեն զեռ կենդանի էր յիշեալ Յարութիւն Ծմաւօնեան, քահանայ Մատթայի եկեղեցւոյն, որ ունէր քովը ճաշակեցեղ կամ Սրբազնագործութեան կոչեցեալ զըզոյի մը, « ժողովեալ ի զրոց աստուածայնոց և ի լուսաւոր բանից սուրբ վարդապետաց, աշխատութեամբ Նոր Զուգայտ Ս. Ամենափրկչի զերահուակ վանից միաբան՝ Թովհաննէս մեծ

իմաստ հոգեւորի և բանիբուն աստուածաբան վարդապետի » : Տեսնելով Աղաւաղեանի առաջարկութիւնը, Ծմաւօնեան ներկայացաւ իրեն այս գրքով. « տեսեալ, կ'ըսէ, զամենաբարի փափաք սոյն ազնուատոհմ պարոնիս, փութացայ յառաջ մատուցանել զսոյն մատենան առ ի լոյս ընծայել տպագրութեամբ : Եւ սոյն ազնուազարմ պարոնս ամենայն յօժարակամ կամօք ընկալեալ՝ փութովին ետ տպագրել զայս քաղցրանշակ մատենան » :

1810ին եղած է հոն Ծնորհալի Հայրապետեան Ելիսիոյ ողբոց առաջին տպագրութիւնն, « արդեամբ և ծախիւք, — ինչպէս կը նշանակուի ի ձախտուն, պարոն Սարգիս Ծատուր Աղաւաղեանց կոչեցեղոյն, և ի նորին տպարանի որ ի Մարտա » : Թառաշարանին

մէջ կը ծանուցանէ սուպերոզն, « ... զոր-
ծարանս այս՝ որ եղև նախկին լուսաժող սորա ,
ոչ միայն զաւետիս ուրախութեան ազգիս մե-
լոյ մատուցանէ զսպազորութենէ սորա , այլ
և յայտ առնէ միանգամայն զփոյթն իւր և
զհոգ՝ զոր կալաւ ըստ կարի իւրում առ ուղ-
ղապրութիւն սորուն , բաղդատութեամբ եր-
կուց ձեռագիր օրինակաց ևեթ , զորս միայն
կարաց գտանել . մինն՝ որ առաւել ընտիր
երևեցաւ (թէ և ուրեք ուրեք խոսորեալ) զտաք
ի մէջ բաղմամբիւ ձեռագիր հին մատենից
պարոն Յայրութիւն իստակեան , ի ձեռն
հարագաւոր որդւոյ նորա պարոն Արքանամ
զուարթամիս պատանւոյն , որ ամենայօժար
կամօք առնէն պատրաստ ետ զործատանս
մերոյ՝ զայս գրքոյն ի սուպերումն » :

Աս ինքն պարոն Արքանամ Աղանուր ,
փեսայացեալ ապա մեծանուն բարերարի ազ-
գիս , Սամուելի Մուրտալ , բարերար և ա-
ռատամիտ սատար երևցաւ ի թարգմանութիւն
և ի սուպերութիւն զանազան օգտակար եր-
կասիրութեանց :

Միանօթ է նաև Պուռնագեան Պետրոս
վարդապետին սուպերութիւնն , որ կարնցի
էր հայրենօք և Հռովմայ Հաւատաւորութիւն
Ժողովոյն պարոցին աշակերտ : Սա 1808ին՝
ի ինքրոյ նոյն Աղանուր պատանւոյն՝ թարգ-
մանեց Մարմոնթել զազդիացոյն Բէնիսար
վիպառանականը , և սուպերեցաւ ի Մատրաս :
Ատեն անցնելէն ետքը՝ համանուն գիրք մը ,
երկասիրութեամբ Ժանյիս օրիորդի զաղ-
ղիւհալոյ , թարգմանութեամբ ի հայ՝ Գեր .
Եղուարդայ Հիւրմիւզ , ի ինքրոյ և ծախիւք
նոյն պարոն Աղանուրի՝ սուպերեցաւ ի Ս . Ղա .
զոր Վենետիկոյ , ուր արդէն նոյն պարոնին
խնդրանօք և նոյն թարգմանչին ձեռքով հրա-
տարակուեր էր Յիլորանու Նումա Պոմպի-
լիոս և ուրիշ գրքեր :

*
* *

Երկասիրութեանս սուպերուած աստեւ ,
պատմական հետաքննական գրուածք մը երև-
ցաւ յանգղիական բարբառ , շարադրեալ յազ-
գային անձէ մը և սուպերեալ ի Կալկաթա :
Խորագիրն է = History of Armenians

in India, = բաղկացած 190 էջերէ , հե-
ղինակն է Մեսրոպ Յ . Սեթ : Մհր հեռա-
ւոր գաղթականաց սկզբնատրելուն և յա-
ռաջագիմելուն վրայ օգտակար տեղեկութիւն-
ներ հրատարակելէն զատ , որ մեծապէս
ուշադրաւ են , առանձին պիտով կը խօսի
հնդկաբնակ ազգայնոց նախկին ուսումնասի-
րութեանց վրայ . կը յիշատակէ անոնց հաս-
տատած սուպարաններն ի Բամբէյ , ի Մատրաս
և ի Կալկաթա , և անանցմէ հրատարակուած
լրագրերն և ուրիշ գրքերն ինչուան մեր օրերն :
Բայց զաղթական և փառքութիւն Ժողովրդոց
ճակատագիրն անոնց վրայ ալ կատարուած կը
տեսնենք . և անոնք որ իրենց ազդեցիկ գիրքն
ունէին նաև մեզմէ հարկաւ տարի յառաջ , ու
իրաւամբ ազգին փառք սեպուած էին , կամաց
կամաց անզղիական մեծ ազգին հետ ձու-
լուելով անհետանալու վրայ են : Ասոր կը
ձայնակցին Արարատ Էջմիածնի լրագրին
1896 տարւոյ քանի մը յօդուածներն՝ որ
Ջուլայեցի թորոս քահանայէն գրուած են ,
բանիբուն և հմուտ անձէ :

Վերջին դարու կիսէն ասօրին ալ այլևայլ
արդիւնագործ անձիք երևցան զանազան տե-
ւակիտով հնգկահայ գաղթականութեան մէջ ,
որոց իրաւացի և արժանաւոր զօրեատը ամե-
նուն բերանն է : Մենք բաւական կը հա-
մարիք յիշատակել զԱլպալեան Յովհաննէս ,
զԹադիապետն Մեսրոպ և զՎիլհելմեանն :

Ասոնցմէ առաջինն մեծ անուն հանած է
Հնդկահայոց մէջ իբրև դատարար և թարգ-
մանիչ . ինքը Մարտիրոսեան կոչուած ճե-
մարանը հիմնողներէն է ի Կալկաթա , ուր
ուր 1841էն սուպարան մ'ալ բացեր էր Աւետ
Ջնթուլում , և կը հրատարակուէին բաց ի
ուրիշ գրքերէ նաև Ալպալեանի հեղինակու-
թիւններն կամ թարգմանութիւններն : Մա-
տենագիտութիւնն զորոց մէջ իւր անուան տակ
նշանակուած են ասոնք , ինչպէս , նաև 1858ին
մեր սուպարանին մէջ գրոշմուած մի ճառք՝ զոր
խօսեր է , հանդերձ իւր կենդանագրով :

Երկրորդն է Մեսրոպ Թադիապետն ,
գրեթէ ժամանակակից առաջնոյն , բայց տա-
ւօք կրտսերացին կամ իրմէ ետքը վախճա-
նած : Մրեան Յովհաննէս առաջ քահանայն ,
որ Պարսիզակցի է , և Պոլսոյ մէջ այլևայլ կա-

րևոր պաշտօններ կատարած թէ՛ եկեղեցեաց
և թէ՛ պատրիարքարանի մէջ, գնացած է և
ի Հնդկաստան, մասնաւոր գրուածքով մի ի
Տփղիս, թաղիադեանի կենսադրութիւնը տը-
պագրած է . թէ՛ նոյն գրուածքին և թէ՛ Մատեն-
անագիտոսրեան նոր տպագրին մէջ նշանա-
կուած են թաղիադեանից բազմաթիւ գրուած-
ներն . որոց մէջ ամենէն հետաքրքրական կրնայ
սեպուիլ Ազգասէր լրագիրն որ ելակլթա կը
հրատարակուէր Արարատեան կոչուած տպա-
րանին մէջ :

Վիլնենան՝ Արծիւ տպարանն հաստա-
տեց ի ելակլթա, 1862, ուր այլ և այլ հրա-
տարակութիւններ ըրաւ, մասնաւոր եկեղե-
ցական գրոց . իւրարեւոյց աւետարանաց վերջը՝
այսպիսի յիշատակարան մը կը տեսնենք . « Ս՛վ
սրբազնագործ քահանայ, յիշեա՛ զբարերար
Տպարանի զբարեպաշտ աղայ Յովհաննէս
Էլիազեարի երջանիկ կեանք, և մաղթեա
զնոցի համայն ննջեցեալսն » : Ազգասէր լրա-
գիրն կը յաւելու . « թողեա՛ զգրուորական
մասին պատկառութիւնս, իւրազգոյն համարիմք
զգործն քան զոր տեսաք մինչև ցարդ ի լեզու
ազգիս : Միշտ փիւնիկ տպագրութեանց հա-
մարեալ, և զարմանամք ընդ արարս եւրո-
պացի եղբարց մերոց : Բայց պարոն Վիլնե-
նանն կոստանդնուպոլսեցի՛ շուք ածէ զա-
մենեքումք յայսպիսի մասին, եթէ հիմնաւոր
և բաւական քաջալերութիւն ունիցի » :

Ելակլթայի տպագրութեանց մէջ Զնխու-
լումէն յառաջ, եպիսկոպոսական տպարանին
մէջ եղած է Զուղայեցի Յովհաննէս վարդա-
պետի Հայ—արար և Միւլէյման Շահի (1865)
ընծայուած կրօնական երկասիրութիւնը :

Բաց ի Ազդարար և Ազգասէր լրագրաց,
տպուած են ի Հնդկիս նաև Օձանատփիտ,
Հայեղի և Հայրենասէր լրագիրք : 1846ին
ի Մատրաս նորէն կը սկսի Ազդարարը,
բայց ինչ տարն կը տեւէ : Հրատարակողն
են՝ Ս . Պ . Յովհաննէս և Գ . Պ . Մելիստոս :

ՀԱՅ ՏԳԱՐԱՆԻ Ի ՌՈՒՄԻԱ ՆԻ Ի ԿՈՎՆԱՍ

Ռուսաստանի մէջ առաջին տպարան հայ լե-
զուի հաստատուած է ի Պետերբուրգ մայրաքա-
ղաքի՝ յամի 1783 : — Վազարշապատ և ԼԷ-

միածին, — աւելորդ է յիշեցընելն՝ որ այն
ատեն ռուսաց իշխանութեան չէին պատկանիր :

Այս նոր հիմնարկութեան ալ հետամուտ
փափաքող, տատար և բարեգործ բարերար,
Զուղայեցի ազգային մ՛է, հարուստ նիւթա-
կան ընչիւք, բայց աւելի սրտին և սիրով
առ բարին և օգուտ ազգին . բարոյց յիշա-
տակի արժանաւոր այս անձը՝ կը կոչուի Խո-
լամալի որդի Խալդարենց Գրիգոր :

Իր տպարանէն հրատարակուած Ժամագրոց
ինքնագիր յիշատակարանին մէջ (ի 1783)
կը պատմուի աւոր հաստատութիւնը . « Ես,
կ'ըսէ նա, շատ ժամանակէ ի վեր փափաք
և ցանկութիւն ունէի տպարան մը ունենա-
լու, որպէս զի կարող ըլլամ ազգիս համար
կարևոր գրքեր հրատարակելու : Փափաքիս
կատարուեմ այս կերպով յաջողեց ինձ Աս-
տուած : Հարկաւոր գործառնութեան մը հա-
մար պէտք եղաւ ինձ Հնդկաստանէն փոխա-
դրուիլ յԱնգլիա և ի քաղաքն Լոնդոն, ուր
գրեթէ տասը տարի մնացի : Այս երկար մի-
ջոցին՝ ետեւէ էի արուեստաւոր մը քանելու,
որ փորագրէր և տալը ինձ հայկական տա-
ռեք . և թէպէտ գտայ շատերը, բայց ոչ որ
ի նոցանէ յանձնառու կ'ըլլար շինել ու տալ
պողպատեայ տառերը, և ոչ աճոնց մայրե-
րը, այլ միայն կապարեայ տառք : Իսկ
իմ ուզածս առաջիններն էին, որով և փա-
փաքս ալ անկատար կը մնար : Բայց լցու-
ցիչն ամենայն կարօտութեանց Աստուած,
իմ բազմամեայ իղնա կատարեց, չկարծած
ատենս զրկելով առ իս անդիւիացի արուես-
տաւոր մը, որ իմանալով ուզածս՝ յանձն
առաւ շինել ինչ որ կ'ուզէի և տալ ինձ :
Ես ալ պատուիրեցի՛ որ երեք տեսակ գիր
շինէ ինծի համար, և ինչ վարձք և փոխա-
րէն ուզեց՝ առանց խնայելու խոստացայ :

« Գործոյն աւարտելէն ետքը, հարկ եղաւ
ինձ միւսանգամ զառնալ ի մայրաքաղաքն
Ռուսաց ի Պետերբուրգ, ուր ինչ տարնէն
արժանի եղայ ճաննալ զիշխանագն արքե-
պիսկոպոսն Յովսէփ, Ռուսաստանի Հայոց
առաջնորդը : Տեսնելով մեր նորակազմ տը-
պագիր տառքը, շատ զոհ և ուրախ եղաւ, և
պատուիրեց այրութեանց փոքրիկ տեսարկ մը
տպագրել կամ Այբբենարան մը, զոր ըրի

իմ ծախքովս, և խոստացաւ այլեայլ գրքեր ալ գտնել տպագրութեամբ հրատարակելու համար :

« Այն ատեն գրեցի Լնդոնի արուեստաւորիս, որ գայ ի Պետերբուրգ խոշորագոյն տառեր փորագրէ, ինչ որ ճշդիւ կատարեց նա : Բայց թէ այս ամէն բանի համար որչափ և որպիսի ծախք և աշխատանք ունեցանք, փորձը ընտղներուն յայտնի է : Եետոյ՝ սըրբազանին կրկին հրամանաւ՝ իմ ծախքովս տպագրել տուի Ժամանգիբք կոչուած հասարակաց ազօթից այս գիրքը, որ աւարտեցաւ յամի 1784 » :

Ետագայ և յաջորդ 1785 տարւոյն, Շնորհալոյ Թիւռա Որդի զորո տառներոյ տըպագրութիւնն հրատարակուած է նոյն տպարանէն, Սանահնեցի յիշեալ Արղութեանց արհիեպիսկոպոսին հրամանաւ : Նոյնպէս ի նմին ամի՝ Սուրբ Գրոց համառօտ պատմութիւն մը « Թարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ, ի հայ բարբառ՝ ի պարոն Յարութիւն Դաւթեան Զուգայեցոյ », և ի յէջն 65 կ'ըսուի. « Առ ի ընդ զպարսպ տեղիս, եղաք բան ինչ յազագս իրուանց, Թարգմանեալ ի յանգրիացոց լեզուէ, ի հայ բարբառ, ի պարոն Գրիգորէն խաղարեանց կոչեցելոյ » :

1786ին երեք գրքի հրատարակութեան կը հանդիպինք ի նմին ապագրատան, և են՝ Աւտոստաղորա, Աւետարան ձառն և վեհ գայրակողարեան, ինչպէս ի յաջորդ տարին կարճ Ժամագրոց :

* *

Խաղարեանց որչափ ալ մեծաշան եռանդեամբ աշխատեցաւ իր անուամբն կառուցուած տպարանին վրայ, բայց չի կրնալով ըրած ծախքերն հասուցանել, ծանր պարտքի տակ ընկաւ, և միջոց և հնարք մը չէր կրնար գտնել անկէ ազատելու : Բարեբաղդաբար, ինչպէս տեսանք, իրեն խրախուսիչ և օգնական ունէր զՅովսէփ արքեպիսկոպոս, որ՝ թէ հոգևոր իշխանութեամբն և թէ պետական պաշտպանութեամբ՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցող անձն համարուած էր : Ինք ալ փափաք ունէր, ուրիշ այլեայլ յառաջադիմական նո-

րութեանց հետ՝ տպարան մ'ալ հաստատել իւր թեմին մէջ, ի Նոր Նախիջևան : Տեսնելով խաղարեանց Գրիգորի գտնուած դժուարին զիրքը, իր վրայ առաւ իւր բոլոր պարտքերը, անով տպարանին տէրն եղաւ, և պատուիրեց Գրիգորի փոխարեւ զայն ի Նոր Նախիջևան : Այս ամէն բան մանրամասն աւանդուած են Շնորհալոյ Ընդհանրական Թղթոյն յիշատակարանին մէջ, որ վերջին տպագիրն եղաւ խաղարեանի ի Պետերբուրգ, թէպէտ և Արղութեանց արքեպիսկոպոսին առումամբը : Խաղարեանցի ամէն արգիւնդն և պարտուց տակ մնալը նշանակելէն ետքը, կը յաւելու յիշատակագիրն. « . . . Տեսեալ անձնապիւր հովոնի (Յովսէփայ Արղութեանց) ըզմնալն անօժանդակ նորակառոյց տպարանին, ի յԱզարեան կամ ի Նոր Նախիջևան անպարտեցման զգիր գրեալ հրաւիրէր. և մինչ պարոն Գրիգորն խաղարեան ի հանապարհորդել նախապատրաստիւր, հասեալ օր մահուն մեռանէր : Իսկ ծանուցութիւն բոլորի տըպարանին հանդերձ պարտիւքն մնաց ի վերայ արքեպիսկոպոսին Յովսէփայ . . . որ և առաքեաց պիտակէտ վարդապետն Կոստանդնուպոլսեցի ի Սանդակտորուրդի, յանձնելով նմա զամենայն կառավարութիւն տպարանին . . . իսկ նորա գնացեալ՝ իմացաւ զամենայն հանգամանս տպարանին. զի էր ի ներքոյ պարտուց հազար երկու հարիւր թումանի (որ է քառասուն քսակ). զոր Յովսէփ արքեպիսկոպոսն յանձն էառ հատուցանել օժանդակութեամբ ազգիս, և տանել զտպարանն ի Նոր Նախիջևան, որպէս և եղև իսկ : Զի գնացեալ Յովսէփայ յԱզարեան՝ եզիս բազում նպաստամատոյցս գործոյն . . . որք ամենեքին առատօրէն օգնեցին ըստ կարի իւրեանց, որով կարողեցաւ զտպարանի զարդն երևացուցանել, և բերել ի Նոր Նախիջևան հաստատել » . . . :

* *

Արղութեանց 1790ին տպագրեց յիւրում տպարանի ի Նոր Նախիջևան՝ Ստեփանոսի Սիւնեցոյ « Ողբք և հառաչանք ի դիմաց մօր մերոյ սրբոյ Արքայոյն Էլիսիանի » :

գրուածը. և ի յիշատակարանին կը յաւելու յետագայ ծանօթութիւններն իր ստիմին վրայ. « Հանդիպողքդ բանիս, յիշեցէք ի Աստուած զՍանահնեցի զՅովսէփ արքեպիսկոպոսն ի կողմանս հիւսիսոյ, և զնախնիսն իմ զԶաքարիա Ամիր սպասաւորն Հայոց և Վրաց. և զհանգուցեալ զծնողոսն իմ զԵնիօբէզն զսպանեալն յանորինաց ի տարապարտուց, և ըզպարկեշտագնաց մայրն իմ զԳէլթէվանն, և զվաղածառամ զեղբարսն իմ զՄովսէս՝ բէզն և զգորսոսդանն, և զբոլոյն իմ զՄարիամն, և զկենդանի եղբայրն իմ զԻշխանս պարոն իմ ժամբէզն, և զեղբորդին իմ զԻշխանագուն զԵնիօն . . . որք ի հում կոչէաք իշխանաբազուկը, և այժմ Արղութեանը . . . (Յովսէփ արքեպիսկոպոս) . . . զանտանելի պարտս տպարանին յուսով բարեխրացող ստանձնեալ ի Սանկա — Պետրուրդ մայրաքաղաքէն զտպարանն ի Նոր Նախիջևան փոխաբերեալ՝ զհաստատութիւն ետ ի նորակառոյց սուրբ Խաչ երկնահանգէտ »:

Նոյն տարին տպագրուած են հոն Գունաւաւան ուխտականութեան կոչուած գիրք մը, և առաջին կանոն Սաղմուսաց կամ հեղաբն մը:

1794 Ժամագիրք և Սաղմուսաբան, երկուքն ալ « արղեամբք և ծախիւք ի Սուրաթ բնակեալ Սաղմուսաբան բարեպաշտ պարոն Ստեփանոսին և կենակցի նորին մեծահաւատ Հովսէփմէ տիկնոջն »:

Հետեւեալ տարին՝ Գունաւաւան ուղորմութեան կոչուած տեսարակ մը, յորում « հրովարտակն գրութեան ամենաբարեպաշտ և մեծ կայսերունի ինքնակալ թագուհոյն Եկատարինէի երկրորդի, սակս Գրիգորուպօլ նոր քաղաքին՝ Հայոց. ձեռամբ բարձր սրբազնութեան տեսառն Յովսէփայ աստուածաբեալ արքեպիսկոպոսին, օծմամբ հիմնարկման » Եւ երկրորդ, հիւսքանշ հանդէսն հիմնարկութեան նոյն Գրիգորուպօլ քաղաքին Հայոց »: Նոյնպէս ի նմին ամի Երթծորեցոյն Վիպասանութիւն զերկնային մարմնոց. 1794 ին Տեսարակ համառոտ բառաբանի, 1796 Քաղաքաբանի իմշկարանն և թեւաւարք. 1796 ի իր մէկ Աստուածաբանութիւն, և յաջորդ տարւոյն Վարդանայ Բարձրեք ըլլող Սաղ-

մուսաց մեկնութեան գիրք, և որ վերջին հրատարակութիւն է Նոր Նախիջևանի Արղութեան տպարանի, « արղեամբ և ծախիւք ի Սուրաթ բնակեալ՝ Խօջայ Միսանեցի Գրիգոր աղայի որդի՝ ի Քրիստոս հանգուցեալ աղայ Յովսէփանէն Զուրպեցոյ »: ի յիշատակարանին կը ծանուցուի թէ սատարք այս գրոց հրատարակման՝ դաշնադիր եղած են, որ տպագրութեանց դրամագլուխն « որպէս ըզվինիս վաճառուց՝ մնացէ միշտ նոր տպարանին՝ անվերջանալի, և որքան ինչ ազգօգուտ գրեանք տպիցին ի նոյն տպարանի՝ այն դրամով, ի զանազան ժամանակս, ա՛մենայն » ի յիշատակ անուան իւրոյ և իւրացոյն ինիցի »:

Արղութեանց՝ ինչպէս ծանօթ է, բնորեցաւ յաթոռ հայրապետութեան Էջմիածնի. և մինչ ի Նոր Նախիջևանէ երթալը բազմել յայն, անակնկալ մահուամբ մեռաւ ի Տրփղիս »:

Աստուծասէր և ազգին մէջ գիտութիւն և ուսումն ծաւալելու համար մեծ Զանք ունէր իր մէկ թղթէն, գրեալ առ իւր բարեկամ և բարերար ի Հնդկս, 1790ն գրուած, հետեւեալ տողերը մէջ կը բերենք, որ յայտնի կը ցուցնեն թէ որպիսի՝ ուր և ետանդ կար այլ սրտին մէջ: Խաղաքեանցի տպարանին վրայ խօսելով, « . . . կամաւ, կ'ըսէ » զանձն իմ ետու . . . առնուլ զտպարանն և բերել հաստատել ի Նոր Նախիջևան քաղաքի Հայոց . . . որպէս և արարի իսկ. Թեքիս ըստ շափու ակարութեան իմոյ կարացից զլուսաւոր գրեանս սրբոց հարցն մերոց և վարդապետութեանց՝ տպմամբ ի լոյս ածել . . . որպէս զցանկալի գիրքն սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյն, զոր ի լոյս ածաք և առ ձեզ առաքեցաք »:

« Բայց տպարանն որովհետեւ թարգ իմաստութեան ոչ կարէ ինքնին կառավարիլ, որպէս երեսք առանց աշաց, և անձն թարգ գլխոյ, վասն որոյ և հնարեցի դպրոց ինչ. զոր բոտ ժամանակիս բերմանց և բոտ չափու կարողութեան իմոյ հաստատեցի . . . Հրաւանցեցի յայն, առաջին շինուած մեր, որ ի Նախիջևանն՝ յունայնացուցանել և սկսանել զմեծամեծ շինուածս կառուցանել վասն տըս

պարանին, և վասն պարոցին ի զանազան դասս
բաժանելոյ՝ յաղաքս մուծանելոյ ի նոսա ըզ-
տեսակ տեսակ լեզուս և զգիտութիւնս . եթէ
Տեառն ողորմութեամբ ողջ եղև զքանի մի
ամս, . . . Գրեցի զի զամենայն կամս և ըզ-
դիտաւորութիւնս իմ պարգապէս գիտացէք .
և ըստ այսմ պատրաստեցիք զձեզ օգնական
լինել տկարութեան իմոյ . . . ի Մարաս
քաղաքօջն ինչորեցի ի պայծառ իշխան Շա-
միրամ աղայ հաւատարիմ բարեկամէն իմմէ,
յանձն առնու զգործս զայս (Իբնի փոխա-
նորդն ըլլալու) ի պատիւ ազգին, զոր յոյժ
սիրէ . . . ի Սուրաթ կարգեցի զազնիւ աղա
Մկրտիչ—Մէլիքնազար Խօճա Մինասենց՝ լի-
նել հոգացող այսպիսեաց : Նոյնպէս և տէր
Ստեփան անուամբ քահանայն մեր՝ ուր զնա-
ցեալ իցէ, յատկացուցեալ զոր՝ ինձ ընդունելի
է, և հարկաւոր իսկ : Ի Պասրա կարգեալ եմ
Քեթիլահէմեան պարոն Յովհաննէսն, ի Ջու-
ղա պարոն Կարապետն Գալստեան, և ի
Ստամպոլ՝ Ջուղայեցի մահտեսի Գալստեանն
թօմայեան : Եւ վասն որոյ հարկաւորիմ ծա-
նուցանել ձեզ որ զնոսա ճանաչէք, մեզ
հարազատք և գործարանոյս հոգաբարձուք,
և զպատահեալ բանս նորօք մեզ յառաջարկէք,
ի զրեանն ձեր նորօք մեզ հառուցանէք, որ-
պէս և մեք առնեմք : Որովհետեւ Սաղմոս՝
շատ զակա օտարներ, և յամենայն ուստեքէ

ինչորէին, հրամայեցի այժմ . . . Սաղմոսն
որ ի յիշատակ Հնչկաց ժողովրդեան սպե-
ցուցանել՝ իբրեւ զնախախայծ պատու ողորմու-
թեան ձերոյ ի նորահաստատ սպարանէս . զկնի
ևս նոյնպէս յաջորդեն մի զկնի միւսոյն :
Գրեցի ի բազում ուրեք՝ գտանել վասն մեր
զգրչեայ զրեանս նախնեացն մերոց և զպատ-
մութիւնս . ոչ ուստեք գտի զօգնութիւն, բայց
ի Ջուղայո՝ որ վշտակիր եղբայրն իմ Յա-
կոբ աստուածաբան վարդապետն և պարոն
Կարապետն Գալստեան՝ քանի մի զրեանս ա-
ռաքեալ էին, զքանի մի ևս ունին ի պա-
տրաստի . . . սակայն վասն ճանապարհացն
փոխման և բռնաւորացն բռնութեան՝ ոչ կա-
րողանան առաքել : Ունիմք և բազում թարք-
մանութիւն ի Ռուստաց լեզուէ ի մեր բար-
բառ . ի Ջուղայեցի հեզահոգի պարոն Յարու-
թիւն Դաւիթ թիլմեցէն՝ խրատ վարժարանի
մանկանց . և զանազան կացութիւն և ամբողջ
պատմութիւն Աղեկսանդր Մակեդոնացոյ .
զոր ամենայն պիտոյ է մեզ մի զկնի միոյ աւ-
պեցուցանել . այլ այժմ յառաջիկայ՝ յետ Սաղ-
մոսին զՀայելի Աստուածաշունչն սպեցու-
ցանել : Դուք ևս՝ ով որ ինչ կամիք, տը-
պարանն մեր և ես՝ միշտ պատրաստ ի նմին
կատարել յօժարութիւն ձեր ։

Շաքայարելի

